

Лінгвосинергетика як методологічна основа дослідження тексту

*Роботу виконано на кафедрі української мови
ВНУ ім. Лесі Українки*

У сучасній науці відбувається становлення нової трансдисциплінарної методології – синергетики. У статті розглянуто можливість застосування синергетичного підходу до вивчення художнього тексту як особливого мовно-естетичного утворення.

Ключові слова: лінгвосинергетика, текст, система, структура.

Бондарчук Н. О. Лінгвосинергетика как методологическая основа исследования текста. В современной науке отмечается становление новой трансдисциплинарной методологии – синергетики. В статье рассматривается возможность приложения синергетического подхода к изучению художественного текста как особенного эстетического образования.

Ключевые слова: лингвосинергетика, текст, система, структура.

Bondarchuk N. O. Linguosynergetics as a Methodological Basis of Text Study. In modern science there is a formation of new branch of scientific methodology – synergetic. In this article we examine possibility of application of synergetic methods to study text as special aesthetic formation.

Key words: linguosynergetic, text, system, structure.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі розвитку мовознавства особливої актуальності набула потреба інтегрованого розгляду художнього тексту як відкритої нелінійної динамічної системи, а новий напрям досліджень вітчизняної та світової науки – лінгвосинергетика, як прикладна галузь застосування ідей синергетики, сприятиме досягненню цієї мети. Працями вчених сформовано уявлення про художній текст як складноорганізовану багаторівневу структуру, яка має специфічні закони побудови й функціонування. Правомірність використання синергетичного підходу в лінгвістиці насамперед пов'язана з традиціями вивчення мови і мовлення в руслі їх системних характеристик (праці О. О. Потебні, І. А. Бодуена де Куртене, Ф. де Сосюра, Л. В. Щерби). При цьому модель системи мови не декларується як догма. До того ж сама системна методологія продовжує вдосконалюватися.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Особливу роль у розвитку системного аналізу в мовознавстві відіграла лінгвістика тексту, яка ґрунтується на думці про самоорганізованість тексту, тобто про текст не просто як про суму висловлювань, а утворення, для якого характерним є структурованість, функціональна єдність, власні закономірності виникнення та сприйняття. Були розкриті механізми текстоутворення і виявлені системоутворювальні властивості тексту, комунікативно-функціональні властивості тексту, методи моделювання текстового простору, проблеми типологічної класифікації текстів та ін.

Однак ми б утрималися від категоричних стверджень деяких учених про необхідність “заміни” лінійної (класичної) теорії мови на “нове бачення” лінгвосинергетики. Доречніше все ж говорити про новий етап у розвитку системних уявлень про мову. Як і в інших науках, у мовознавстві чимало ідей, подібних до синергетичних, і які виникли вже давно; наприклад, визначення мови як складної, об'ємної, сферичної системи (В. В. Виноградов); визнання синкретичних і перехідних явищ у мовній системі і її підсистемах (І. А. Бодуен де Куртене); протиставлення мертвих мов як “фіксованих” і живої мови як саморегульованої системи (Н. І. Жинкін), вияву нелінійного характеру мовного знака на основі фонематичного аналізу англійської мови (Р. Якобсон) і т. д. Однак сьогодні численні положення теоретичного мовознавства можуть отримати новий поштовх завдяки методам синергетики.

Вихідний постулат синергетики – це ідея про принципову можливість спонтанного виникнення порядку й організації з безладу і хаосу в результаті внутрісистемної самоорганізації та обміну з зовнішнім середовищем; тобто розвиток системи, яке сприяє адаптації і самозбереженню системи.

Основи синергетичного розуміння еволюції системи полягають у тому, що складна незамкнута система перебуває в стані відносної рівноваги, яку визначають параметри порядку – фактори, що керують її функціонуванням. Елементи системи у своїй поведінці тяжіють до найбільш упорядкованої ділянки (атрактора), тому що це – мета існування системи, найбільш сприятливий для неї режим. Поступово динамічні процеси всередині системи і сигнали із зовнішнього середовища порушують рівновагу і призводять до виникнення випадкових хаотичних коливань (флуктуацій), які, посилюючись, можуть так впливати на систему, що вона наближається до точки розгалуження (біфуркації) – моменту вибору подальшого шляху. Система, намагаючись чинити опір руйнівним тенденціям, позбавляється від надлишків речовини, енергії чи інформації: відбувається їх розсіювання (дисипація) в зовнішнє середовище, а також вплив ресурсів ззовні, який допомагає впорядкувати систему. В подальшому в ній з'являються спонтанні властивості, характерні не для окремих елементів, а для системи як цілого, в якому взаємодія компонентів має основне значення. Так проявляється властивість нелінійності, при якій “результат суми дій не дорівнює сумі їх результатів”. Система вибирає подальший шлях еволюції і переходить на якісно новий рівень організації, а механізм саморозвитку запускається знову. Інакше система зруйнується [7].

Численні різноаспектні психолінгвістичні дослідження тексту за останні 10–15 років дали змогу цілком усвідомити, що текст – це не лінійна послідовність мовних елементів, а складний мовний, ієрархічно організований репрезентант певної смислової нелінійної цілісності. Тому продовжувати досліджувати поверхневі структури тексту за допомогою традиційних лінгвістичних прийомів не досить ефективно: функціональний, семантичний і композиційно-семантичний аналізи тексту вже виявили свої сильні сторони і свою обмеженість у вирішенні проблеми розуміння смислу тексту.

Сучасна лінгвістична наука потребує нової парадигми, яка б чітко продемонструвала, що всі аспекти мовної структури не існують автономно, а навпаки, фундаментально залежать від механізмів реальної мовної діяльності і від когнітивних структур, якими оперує думаючий індивід.

Упорядкованість структури тексту виникає в процесі складної і безперервної взаємодії симетрії та асиметрії, внаслідок їх гармонізації: “щоб зберегти феноменальну цілісність, текст має прагнути до симетрії, але ніколи її не досягати, оскільки симетрія його структури призводить до різкого зниження інформативності...; субстанція тексту організовується, прагнучи до симетрії, але одночасно і самоорганізовується, прагнучи до асиметрії” [3, 76]. Поняття симетрії розкривається як наявний в об'єктивній дійсності порядок, пропорційність і співмірність між складовими частинами цілого, певний рівноважний стан, відносна стійкість. “Асиметрія – поняття, протилежне симетрії, яке відображає порушення рівноваги в об'єктивному світі, пов'язане зі змінами, а також порушення, викликане перебудовою організації тих самих складових частин цілого, сукупність яких перебувала у відомому, пропорційному, рівноважному стані” [1, 276]. Функціонування системи зумовлюється безперервною взаємодією симетрії та асиметрії, яка й утворює певний ритм. Зазначається, що “поняття симетрії розкриває момент спокою, рівноваги, а поняття асиметрії – момент руху, змін у стані спокою, рівноваги” [1, 277–278].

Гармонічний центр (ГЦ) структури тексту – сильна позиція, яка збирає “в одне ціле ... всі найістотніші структурні, ритміко-інтонаційні, смислові зв'язки” [2, 42] – є стабілізатором симетричних та асиметричних тенденцій, а як позиція та зона ГЦ є – змістово-емоційною кульмінацією мовного твору й “містить найважливіші елементи форми і змісту”, розпізнавання яких “дозволяє швидко та економно увійти в суть авторського замислу” [2, 64]. Коефіцієнт ГЦ (0,618) визначається пропорцією золотого перетину.

У зв'язку з тим, що метою самоорганізації будь-якої функціональної системи є досягнення такого структурно-функціонального стану, коли вона здатна найефективніше виконувати свої функції, можна припустити, що безперервний процес структурно-функціональних перетворень системи тексту здійснюється, щоб знайти оптимальний за даних умов, відносно стабільний режим функціонування, який характеризується фіксованою інтенсивністю обмінних процесів. Передбачаємо, що у процесі самоорганізації поетичного тексту відбувається спонтанна самокорекція його ритмо-мелодичної структури, наближення її до глибинного структурного інваріанта, який оптимально відповідає глибинному інваріанту репрезентації домінантного смислу. Процес самоорганізації тексту завершується, коли його структура досягає найбільш повної відповідності вираженню особистісного смислу, тобто тому, задля чого створювався текст. Як зазначають В. А. Піщальникова та І. А. Герман, сигналом синергетичних процесів у середині системи, показником готовності до переходу в

інший стан є максимальна дискретність змісту. “Дискретні репрезентанти, виявляючи нестабільні інтегративні компоненти смислів, які характеризують певні стадії в еволюції тексту, свідчать про перехід системи (тексту) з одного стану в інший” [3, 53]. Із позицій теорії самоорганізації еволюцію системи тексту можна описувати так: система, яка безперервно піддається флуктаціям та зовнішньому впливу, досягає такого стану, коли реальною настає можливість її руйнування (розпаду внутрішніх зв’язків). Хаотична поведінка компонентів системи є ознакою кризи попередньої форми і свідчить про те, що попередні джерела розвитку системи самі себе вичерпали й домінуючими стали процеси руйнування структури, яка склалася. Зазначимо, що з погляду синергетики, хаос є дуже складною структурованістю буття, яка не вкладається у відомі сучасній науці моделі опису, і конструктивним фактором, оскільки відкриває можливість нової організації. В цей момент, який називають точкою біфуркації (від англ. *fork* – “вилка”), перед системою відкриваються кілька можливих шляхів еволюції. Наявність точок біфуркації, коли напрямок подальшого розвитку системи принципово неможливо передбачити, робить можливим імовірнісний підхід до об’єкта дослідження – художнього тексту.

Вибір однієї з можливих майбутніх структур визначає система зв’язків, які склалися на певний момент між мовними компонентами і принципом мінімуму дисипації: якщо існує можливість вибору з кількох рівноважних станів, то реалізується той, який передбачає найменші витрати енергії і якому відповідає найменше зростання ентропії. Коли система перебуває в значному віддаленні від стану рівноваги, різко зростає роль випадкових факторів: надзвичайно малий опір (флуктація) чи незначний зовнішній вплив може ініціювати її подальшу самоорганізацію (незначні причини призводять до значних наслідків).

Текст як синергетичний об’єкт набуває властивостей спонтанної активності, яка реалізується як здатність тексту впорядковувати не тільки самого себе (ендогенна активність), а й навколишнє середовище – концептуальні системи продуцента та реципієнта (екзогенна властивість). Як квант інформації, текст здатен ініціювати процес смислотворення в концептуальній системі реципієнта, вводячи її в нерівноважний стан. Це відбувається за незбігу змісту, концептуальної системи автора тексту і концептуальною системою реципієнта: системи смислів (суб’єктивних значень) принципово існують як відкриті нелінійні нестійкі системи. У такому випадку динамічна система стає інтегратором випадкових сигналів, зокрема асоціацій, які призводять до інтенсифікації процесу пошуку стійкого стану системи – до її структурування [3, 113]. Зазначається, що “в момент перцепції концептуальною системою реципієнта інформації (зміст тексту/мовного твору) поле інтерпретації вхідної інформації дуже розширене (теоретично воно дорівнює всьому змісту концептуальної системи). Таке поле інтерпретації – креативне, оскільки в ньому синергетично породжується нова система смислів, ініційована вихідною системою, але не рівна сукупності її смислів” [2, 30–31]. Однак необхідно враховувати, що “після презентації вже утвореної системи смислів в тексті можна говорити тільки про реконструкцію цієї системи на основі характеру репрезентантів” [3, 117].

Висновки. Структуру тексту можна представити як складну сітку компонентів, які взаємодіють і впливають один на одного з різною силою. Характерною особливістю є постійна зміна функцій елементів, зміна їх рангу внаслідок нелінійних внутрітекстових взаємодій. У процесі конкуренції компоненти саморегульованої системи змінюють свій ранг: другорядний елемент може стати головним, що кардинально змінює всю структуру зв’язків у новому мовному творі. Таким чином, смисл тексту, безперервно змінюється за рахунок постійного реформування функцій мовних елементів, які вже беруть участь у процесі самоорганізації, та залучення до нього нових компонентів.

У процесі самоорганізації тексту “здійснюється спонтанне синхронізування, узгодження глибинних формальних структур та смислових компонентів, репрезентованих в одиницях поверхневих мовних структур” [2, 104]. Сама структура поетичного тексту повинна відображати динаміку процесу смислоутворення, корелювати з нею. Водночас звукова матерія тексту, організована ізоморфно до змісту, здатна регулювати процес смислоутворення.

Отже, структура тексту, експлікуючи можливу сукупність шляхів розгортання процесу самоорганізації, є водночас атрактором, який регулює хід цього процесу в концептуальній системі реципієнта.

Література

1. Готт В. С. *Философские вопросы современной физики* / В. С. Готт. – М. : Высш. шк., 1988. – 343 с.

2. Москальчук Г. Г. Структурная организация и самоорганизация текста / Г. Г. Москальчук. – М. : УРСС, 2003. – 295 с.
3. Пищальникова В. А. К становлению лингвосинергетики / В. А. Пищальникова. – Барнаул : Изд-во АГУ, 1998. – 240 с.
4. Пономаренко О. В. Функциональная системность дискурса / О. В. Пономаренко. – М. : [б. и.], 2004. – 328 с.
5. Проблемы системности в истории отечественной науки и философии : научно-аналитический обзор / Л. Э. Венцовский и др. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – С. 157–158.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М. : Прогресс, 1993. – С. 53.
7. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 406 с.
8. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – С. 24.

Статтю подано до редколегії
24.12.2010 р.